

مطالعه شاخصه‌های پیکرنگاری در نسخه چاپ سنگی هزار و یک شب دوره قاجار

چکیده

هنر دوره قاجار با بهره‌گیری از سنت‌های پیشین و نگاهی به ناتورالیسم غربی و ادب‌پروری حکام این دوره، خصوصیات نوینی را وارد عرصه مجلس‌آرایی کرده است. از این خصوصیات می‌توان به چهره‌پردازی، منظره‌پردازی و پرسپکتیو و پیکرنگاری درباری اشاره کرد. این شیوه با دارا بودن این مؤلفه‌ها به سبکی جدید در نقاشی تبدیل شد. رویکردهای آن بر اساس میزان درک زیبایی‌شناسی قاجاریه شکل گرفت. پس از ورود صنعت چاپ، م‌صور سازی به روش چاپ سنگی هم‌سو با پیکرنگاری درباری ادامه یافت. یکی از آثارى که در این دوره با چاپ سنگی مورد نسخه‌برداری قرار گرفت کتاب هزار و یک شب است. این کتاب که مجموعه داستان‌هایی با مضامین تغزلی، حماسی و عامیانه را در بردارد، پیوستگی نزدیکی با فرهنگ و جهان‌بینی اساطیری و ادبیات غنایی دارد. مسئله‌ای که اینجا مطرح می‌گردد میزان تأثیرپذیری بازآفرینی این نسخه چاپی و پیکرنگاری موجود در آن از نقاشی و هنر رایج در دوره قاجار است. این پژوهش با روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های کتابخانه‌ای انجام شده است. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که نسخه چاپ سنگی هزار و یک شب اثر میرزا علیقلی خوئی، با مکاشفه‌ای بین تجربیات سنتی و رهیافت‌های نوین شیوه جدیدی در مجلس‌آرایی قاجار ارائه کرده است.

اهداف پژوهش

۱. بررسی نقش و تأثیر نقاشی‌های درباری در نسخه چاپ سنگی هزار و یک شب دوره قاجار
۱. واکاوی شاخصه‌های پیکرنگاری در نسخه چاپ سنگی هزار و یک شب

سؤالات پژوهش

۱. میزان تأثیرپذیری علیقلی خوئی، نویسنده نسخه هزار یک شب دوره قاجار از نقاشی درباری تا چه حدی بوده است؟
  ۲. پیکرنگاری در نسخه چاپ سنگی هزار و یک شب دوره قاجار اثر میرزا علیقلی خوئی چه شاخصه‌هایی دارد؟
- کلیدواژه: نسخه چاپ سنگی هزار و یک شب، میرزا علیقلی خوئی، دوره قاجار، پیکرنگاری

مقدمه

پیشینه هنر و توجه به هنر در تاریخ ایران به عهد باستان می‌رسد. لیکن هنر در طول تاریخ ایران و با توجه به تحولات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی فراز و فرودهایی را پیش سر گذاشته است و در هر دوره به شکلی و رنگی جدید جلوه‌گر شده است. هنر در ایران، در واقع هنری حاصل تفکر و بینش هنرمندان برای القای معانی ادبی و دینی و تاریخی است. هنر نقاشی در دربار قاجار با حمایت شاه و درباریان رونق یافت و هنرمندان به مصورسازی انواع ادبی همچون داستان‌های حماسی و تغزلی، مذهبی با رویکردهای نوین پرداختند. یکی از این رویکردها گرایش به هنر چاپ سنگی بود که به علت مرادفات دولت قاجار با ممالک غربی دستگاه چاپ توسط ولیعهد فتحعلی‌شاه، عباس‌میرزا وارد ایران شد و به سرعت مورد استقبال عموم قرار گرفت، زیرا اسلوب آن با هنر خوشنویسی و نگارگری ایرانی قرابت داشت. نقاشان درباری با الهام از محیط و جامعه، صحنه‌ها و رویدادها را به تصویر می‌کشیدند و عادات مرسوم مردمان روزگار خود را نمایش می‌دادند. نقاشی‌های چاپ سنگی طیف وسیعی را دربر می‌گرفتند. این آثار علاوه بر بازنمایی شکل و نحوه پوشاک مردان و زنان و مجالس مهمانی، زندگی روزمره درباریان با آداب و سنن متداول کارگزاران دولتی را بازگو می‌کنند. گاهی نقاشی‌ها شامل داستان‌های اسطوره‌ای و افسانه‌ای همچون وقوع جنگ‌ها و مضامین دینی می‌شد و در بعضی دیگر زندگی امامان و شرح مصائب و سیره آن‌ها ترسیم شده است. با این اوصاف هنر دوره قاجار حد وسط جهان سنتی و مدرن بود زیرا از یک‌سو با فرهنگ سنتی همخوانی داشت و از سوی دیگر نگاه به دستاوردهای مدرن خارجی داشت. هنر چاپ سنگی قاجاریه نیز مانند سایر شاخه‌های هنری بی‌تأثیر از این تحولات نبوده است. میرزا علیقلی خوئی هنرمند دوره قاجار با بهره‌گیری از رهیافت‌های نوین این عصر توانست مهارت خود را با تغییرات جامعه صنعتی همگام کند.

در این‌باره پژوهش جامعی تاکنون انجام نشده است اما دربار موضوع پیکرنگاری درباری در دوره قاجار تاکنون مقالاتی به رشته تحریر درآمده است. پژوهشی با عنوان «مطالعه تطبیقی بازنمایی زنان در مکتب اصفهان دوره صفوی با پیکرنگاری درباری دوره قاجار» به وسیله ندا تولایی و ماه منیر شیرازی به رشته تحریر درآمده است و در فصلنامه علمی-پژوهشی هنرهای تجسمی نقش‌مایه (۱۳۹۳) به چاپ رسیده است. مؤلفان در این پژوهش برآنند که در پیکرنگاری درباری دوره قاجار، تصاویر زنان به تدریج از ویژگی‌هایی چون حجب و حیا فاصله گرفته و پیکرش به عنوان تزئین یا ابزاری برای لذت مردان درآمده است (تولایی، شیرازی، ۱۳۹۳: ۵۵). مقاله‌ای دیگر با عنوان «تأثیر سیاست در هنر پیکرنگاری درباری دوره قاجار»، به قلم امیرحسین چیت‌سازان و محمد رحیمی به رشته تحریر درآمده است و در سال ۱۳۹۱ در مجله مطالعات ایرانی به چاپ رسیده است. نویسندگان در این پژوهش درباره پیکرنگاری دوره قاجار معتقدند تحولات مختلف اجتماعی و سیاسی دوره قاجار باعث ایجاد بستر جدیدی در عرصه هنر ایران شده است. آن‌ها برآنند که پادشاهان قاجار نقش مبتکرانه‌ای در بهره‌گیری از تصویرگری برای رواج اعتقادات و آیین‌های درباری داشتند. تلاش شاهان قاجار برای اثبات حقانیت حاکمیت خود و توجیه وجه شرعی از علل به وجود آمدن پیکرنگاری دوره قاجار است (چیت‌سازان، رحیمی، ۱۳۹۱: ۸۶). در این آثار اشاره‌ای به اثر میرزا علیقلی خوئی نشده است. این پژوهش با

روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های کتابخانه‌ای بر آن است تا ضمن ارائه تحلیلی از اوضاع اجتماعی و سیاسی عصر قاجار، وجه اشتراک ساختاری بین تصاویر پیکرنگاری درباری و تصاویر کتاب چاپ سنگی هزار و یک شب را مشخص سازد. از این حیث برای شناسایی و تحلیل تصاویر کتاب هزار و یک شب، اطلاعات مقاله به صورت کتابخانه‌ای و جمع‌آوری مطالب و تحلیل و تفسیر عناصر بصری بر اساس تطبیق تصاویر است. منابع مورد استفاده در این پژوهش بر پایه اطلاعاتی است که محققان خارجی انجام داده‌اند. اولریش مارزلف در کتاب تصویرسازی داستانی در کتاب‌های چاپ سنگی فارسی (۱۳۹۰) به تفصیل درباره هنرمندان این سبک توضیح داده است و جواد علیمحمدی اردکانی در کتاب همگامی ادبیات و نقاشی قاجار (۱۳۹۲) شیوه‌های ادبی مطلوب عهد قاجار را شرح داده و تأثیرات مؤلفه‌ها و صنایع ادبی دوره بازگشت ادبی را در سبک پیکرنگاری درباری را بررسی می‌کند.

نتیجه‌گیری

هزار و یک شب به سبب استمرار روح فرهنگی و تغزلی و خصوصیات درباری ارتباطی تنگاتنگی با شرایط اجتماعی دوران قاجار دارد. اوضاع سیاسی و اجتماعی حاکم بر سرزمین ایران در عهد قاجار باعث رشد و سلیقه هنر درباری شد. نظام هنرپروری شاهان قاجار در راستای ذائقه فرنگی ماب آنان باعث رشد و پیشرفت فنون جدید در عرصه کتاب‌آرایی شد. سبک پیکرنگاری درباری به دلیل دارا بودن ویژگی‌های زیبایی‌شناسی، معنایی و صوری دوره قاجار دست‌مایه‌ی مناسبی برای هنرنامه‌ی هنرمندان قاجار شد. پیوند ادبیات و هنر که از دیرباز در فرهنگ و هنر ایران متداول بود به شکلی نوین در کتاب‌آرایی رخ نمایاند. میرزا علیقلی خوئی هنرمند کتاب هزار و یک شب با الهام از سبک و سیاق پیکرنگاری درباری از اصول ترکیب‌بندی این سبک در آثار خود بهره برد و علاوه بر رعایت موازین بصری، حالات عاطفی و کنکاش در روان آدمیان در نمایش شخصیت‌های داستان هزار و یک شب را نشان داد. آرایه‌های تزئینی پیکرنگاری درباری مطابق با ذوق هنرمند در کتاب چاپ سنگی هزار و یک شب به شیوه سیاه و سفید و هاشورهای متقاطع و متوازن قرار دارند. با این اوصاف کتاب هزار و یک شب دوره قاجار را می‌توان از بهترین نمونه‌های شیوه چاپ سنگی در ایران دانست که ملهم از اسلوب پیکرنگاری درباری دوره قاجار مطابق با سلیقه رایج در جامعه و دربار آن عصر بوده است. میرزا علیقلی خوئی با بیانی ساده‌تر شیوه زندگی مردک آن زمان را معرفی می‌کند و هر چه هنر درباری دور از دسترس مردم بوده، آثار وی بیان‌گر روح زمانه خویش است. ویژگی‌های پیکرنگاری در بازنمایی فضاسازی‌های درباری بارز است و خوئی با عنصر خط بار، عناصر و رنگ را به خوبی جبران می‌کند و هاشور زنی و خطوط متقاطع و خطوط بریده زمینه‌های گرایش به طراحی را در سالهای بعد پدید آورد و بدین ترتیب دشواری فنی و ضعف عدم جلوه‌گرایی رنگی در آثار خوبی مرتفع شد. از سوی دیگر آثار میرزا علیقلی خوئی، زمینه بوجود آوردن گرایش تصویری جدید را در نیمه دوم حکومت قاجار فراهم کرد و در میام عوام محبوبیت یافت. همچنین از جنبه موضوعی نیز تغییراتی بنا بر شرایط اجتماعی و سیاسی قاجار در هنر این دوره هویدا شد اگرچه در مراحل اولیه آثار چاپ سنگی متأثر از سنت قدیمی نگارگری و نقاشی ایرانی بود اما با ورود موضوعات عامیانه و پدیداری موضوعات روزمره و امکان تهیه با هزینه اندک مورد توجه مردم قرار گرفت.

پی‌نوشت

۱- Topography: به بازنمایی دقیق از مناظر شهری و ساختمان‌ها و بناها گفته می‌شود.

منابع و مأخذ

- اردکانی علی‌محمدی، جواد (۱۳۹۲)، همگامی ادبیات و نقاشی قاجار، تهران: انتشارات یساولی.
- آژند، یعقوب (۱۳۷۱)، نگارگری ایرانی، ج ۲، تهران: انتشارات سمت.
- اکبری، تیمور و کاشانی، پوریا (۱۳۸۸)، تاریخ هنر نقاشی و مینیاتور در ایران، تهران: انتشارات سبحان نور.
- پاکباز، رویین (۱۳۷۸)، دایره‌المعارف هنر، تهران: انتشارات فرهنگ معاصر.
- پاکباز، رویین (۱۳۸۳)، نقاشی ایران از دیرباز تا اکنون، تهران: انتشارات زرین و سیمین.
- تولایی، ندا، شیرازی، ماه‌منیر (۱۳۹۳)، «مطالعه تطبیقی بازنمایی زنان در مکتب اصفهان دوره صفوی با پیکرنگاری درباری دوره قاجار»، فصلنامه علمی-پژوهشی هنرهای تجسمی نقش مایه، شماره ۱۹، صص ۶۹-۵۵.
- حسینی، رضا (۱۳۹۱)، شناخت هنر گرافیک، تهران: انتشارات مارلیک.
- چیت‌سازان، امیرحسین، رحیمی، محمد (۱۳۹۱)، «تأثیر سیاست در هنر پیکرنگاری دوره قاجار»، مجله مطالعات ایرانی، شماره ۲۱، صص ۸۹-۶۹.
- ستاری، جلال (۱۳۸۸)، جهان هزار و یک شب، تهران: انتشارات مرکز.
- صمدی، هاجر و لاله‌ئی، نعمت (۱۳۸۸)، تصاویر شاهنامه فردوسی به روایت میرزا علیقلی خوئی، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
- فلور، ویلهلم و دیگران (۱۳۸۱)، نقاشی و نقاشان دوره قاجار، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات ایل شاهسون.
- کن‌بای، شیدا (۱۳۹۱)، نقاشی ایرانی، ترجمه مهدی حسینی، تهران: انتشارات دانشگاه هنر.
- مارزلف، اولریش (۱۳۹۰)، تصویرسازی داستانی در کتاب‌های چاپ سنگی، تهران: انتشارات نظر.

Scheiwiller, Staci Gem (2013). *Performing the Iranian State: Visual culture and representations of Iranian identity*, New York, Anthem Press.

www.artic.edu

www.persianpaintings.com